

3. Герд А.С. Из истории печорских названий рыб / А.С. Герд // Севернорусские говоры. – Л.: Наука, 1970. – Вып. 1. – С. 108-118.
4. Герд А.С. Севернорусские названия рыб и некоторые вопросы этнической истории Русского Севера и Северо-Запада / А.С. Герд // Вопросы изучения севернорусских говоров и памятников письменности. – Череповец, 1970. – С. 132-135.
5. Міняйло Р.В. Семантичний аналіз назв риб центрально- та східнословобожанського ареалу / Р.В. Міняйло // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Х., 2009. – № 854. – Серія: Філологія. – Вип. 57. – С. 178–181. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/e_books/visn_09_854.pdf
6. Разаускас Д. Символика рыбы, связанная с нижним миром и смертью, в балто-славянской традиции / Д. Разаускас // Балто-славянские исследования. – М., 2006. – Вып. XVIII. – С. 295–352. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inslav.ru/images/stories/books/BSI-XVII%282006%29.pdf>
7. Усачева В.В. Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь / В.В. Усачева. – М.: Индрик, 2003. – 352 с.

В статье проанализированы контексты употребления и культурные коннотации вербализаторов концепта РЫБА в текстах украинских необрядовых народных песен.

Ключевые слова: украинский язык, язык украинских народных песен, вербализация,

The article explores concept FISH verbalizers' contexts of employing and cultural connotations in the texts of Ukrainian non-ritual folk songs.

Keywords: Ukrainian language, language of Ukrainian folk songs, verbalization.

УДК 811.161.2'373.232-112

Глущик С.В.

СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ПРИЗВИСЬК ПРИКМЕТНИКОВОГО ТИПУ В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТАХ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано словотвірні та семантико-функціональні особливості прикметникових іменувань, утворених суфіксальним способом, у Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. (на матеріалі Київської сотні Київського полку).

Ключові слова: антропосистема, формант, суфікс, ім'я.

Офіційно-ділова документація ХVІІІ століття була досить розвиненою. Особливе місце в ній належить документу, який створювався упродовж кількох років і фіксував відомості про значну частину території нинішньої України. Мова йде про перший перепис мешканців Лівобережної України – Генеральний

опис Лівобережної України 1765 – 1769 років (далі – Генеральний опис, Опис) [1].

Для вивчення антропонімічної системи (особливо прізвищ, які давалися упродовж життя людини для її ідентифікації за певною ознакою) Генеральний опис дає неоціненний матеріал, тому що в ньому фіксуються характерні ознаки людини, які потім могли стати і ставали основою для творення її прізвища: соціально-економічний статус, сімейне становище, походження («звідки», «чийого батька син»), ремесло, зовнішні ознаки, риси характеру тощо.

Помітне місце у системі іменувань Генерального опису займають прикметникові утворення.

Словотворчі засоби, використані для творення прикметників, мають як “морфологічне” значення (за їхньою допомогою утворюється інша частина мови), так і лексичне значення – ці суфікси відображають зв’язок між поняттям, яке передано коренем слова, і поняттям, що виражено цілою лексемою.

При творенні прикметників від іменникової основи суфікси мають релятивне словотворче значення.

Посесивна семантика суфікса “ознака за наявністю предмета, вираженого коренем” актуалізується при вживанні суфіксів:

–**АТ-**: Грицько **Горбатій** (III, 263); (В)ар(в)ара **Горбат-енко(в)а** (IV, 217); **Марія Череват-овна** (III, 273);

–**АВ-**: Василей **Ку(д)равець-кій** (III, 165); (В)асиль **Кудра(в)ець** (III, 110) та його графічного варіанта – суфікса –**ЯВ**: Петро **Черн(я)(в)-ской** (III, 104); **Мари(я) Мол(я)вч-иха** (III, 195); **Настаси(я) Мол(я)вч-иха** (III, 195); **Романь Черняв-ский** (III, 165).

Семантика суміжності (“ознака за суміжністю до предмета, названого коренем”) може поєднуватися з семантикою подібності (“ознака за подібністю до предмета, названого коренем”), внаслідок чого прикметник, залежно від контексту, має статус відносного або якісного.

Така особливість спостерігається у функціонуванні суфікса –**ЯН-**: **Елена Волосян-иха** (III, 133); **Семень Гвозд(я)ній** (II, 52); **Григорія Гвозд(я)н-енка** (III, 15; II, 47) (15 іменувань з основою Гвоздян-); **Яковь Кост(я)ній** (IV, 140); **брата е(в)о родного (ж)ена Дарія Костян-иха**; **(Я)цка Костян-енка** (II, 36); **Васи(л) Костян-енко** (II, 21) (25 іменувань з основою Костян-); **Іосифь Соло(в)(я)н-о(в)ичь** (III, 217).

Приблизно однакову, дещо звужену у порівнянні з наведеними вище прикладами, семантику має суфікс –**ЯН-** у складі прізвищ **Данило Подол(я)н-ский** (III, 52) **родимець области полской**; **Семень Инти/лі(я)нець** (III, 108) **(у)р мѣстечка Баршо(в)ки**. У процесі творення прикметника від іменників відповідно Подол та Італія суфікс виражає семантику “ознака за походженням з місцевості, названої коренем/твірною основою”. За допомогою суфікса –**ЕЦЬ** сформовано іменник із відетнонімною семантикою.

Однак вживання суфікса –**ЯН-** з таким семантичним наповненням не було послідовним: для творення прикметника він використовувався у сполученні з типово “прикметниковим” суфіксом –**СК-** і внаслідок цього практично втратив своє самостійне лексичне значення, пор. сучасні апелювативні варіанти наведених

прізвиськ: подолянський – подольський, італьянський – італійський. У відетнонімних іменниках атрибутивний суфікс –ЯН- є налишковою ланкою у ланцюжку “іменник/країна” – “прикметник/ознака за належністю” – “іменник/носій ознаки за належністю”. Надлишковість цієї ланки виявляється, по-перше, у непослідовності вибору суфіксів для творення відетнонімних іменників, по-друге, у вилученні суфікса –ЯН- з процесу творення відетнонімного іменника (пор. суч. укр. “італій-ець”).

Суфікс **-Н-** взаємодіє з **іменниковою** основою і формує релятивне значення прикметника за ознаками посесивності, суміжності або подібності:

Никифо(р) Бра(ж)н-енко (III, 143); *Федо(р) Виногра(д)ной* (III, 275); *Мотрона Ки(т)н-иха* (IV, 145); *Меланія Код(у)рн-иха* (III, 172); *И(в)ань Ли(с)ній* (III, 101); *Степань Лозн-енко* (III, 194); *Павель Моторн-енко* (III, 209) *Федорь Ш(д)ній* (III, 103); *Иван(у) Ф(у)торному* (II, 57); *Футо(р)ній* (II, 58) *Ф(у)торь/ному* (II, 58); *(о)ной Хуторній спредко(в) козакъ села Хмеле(в)а* (IV, 175); *Васи(л) Х(у)торь/ній* (IV, 174); *Сидорь Хи(ж)н-енко* (IV, 12).

Деякі прикметники утворювалися за допомогою суфікса –Н- від **транспозиційних** дієслівно-іменникових основ: *И(в)ань Прист(у)пній* (III, 89); *Моушй Приступній* (III, 89) (< приступ-ити, приступ).

Суфікс **-В-** взаємодіє з різними типами основ:

- дієслівною: *Прокопъ Не(ж)ивой* (IV, 53);
- іменниковою: *Степа(н) Тя(я)гло(в)ой* (III, 77). У цьому прикладі іменникове закінчення –О, фонетично тотожне частині суфікса –ОВ, втратило свій статус і у взаємодії з суфіксом –В- виконало функцію суфікса. Варіант творення прикметника Тягловой за допомогою суфікса –ОВ менш імовірний, тому що основа тягл-, окрім поєднання з закінченням –О, практично не фіксується з іншими формантами або без них.

Суфікс **-Ч-** [5, с.169] фіксується в іменуванні *Кондратъ Оса(д)ч-енко* (III, 69). Хоча історично він є похідним від суфікса –К-, при творенні цього іменування до твірної конверсійної основи “осад-ити / осад-а” приєднано саме суфікс –Ч- із агентивним значенням (пор. “первый поселенець въ данномъ населенномъ пунктѣ, основатель поселенія” – Грінч., т.3, 64).

Семантика суфікса **-ОВ-** досить мобільна і може супроводжувати творення будь-якого з класів прикметників – якісних, відносних, присвійних.

Така особливість суфікса **-ОВ-** обумовлена релятивним значенням утворених за його допомогою прикметників – “ознака за відношенням належності, суміжності або подібності до предмета, названого коренем”.

Конкретна точка на цій “площині” визначається:

- ступенем персонізації предмета, вираженого коренем;
- ступенем віддаленості означуваного предмета від означення у словосполученні “іменник + прикметник”.

При взаємодії з іменниковою основою, що має **неособове** значення, суфікс **-ОВ-** утворює:

- **присвійний прикметник**, якщо означуване слово називає частину предмета, відображеного у корені прикметника: пор.: дубове листя.

Стосовно іменників і прикметників-неістот поняття присвійності застосовується рідше, ніж стосовно істот. У прикметникових прізвиськах, утворених від іменників-неістот, таке значення в принципі малоімовірне;

- **відносний прикметник**, якщо реалії, названі означуваним словом (істота або неістота) і твірною основою прикметника, перебувають у відношенні суміжності: *И(в)ань Кустово(й)* (III, 122); *Григорій Д(у)бо(в)ник-о(в)ъ* (III, 110).

Таке ж значення суміжності можна виявити у прикметниковій основі лотов-прізвиська *Исакъ Лотовачь* (III, 103), якщо припустити її походження не від кореня лот- (і його безафіксних похідних типу *лотий, *лот або дієслова *лотити – таких лексем у словнику Б.Грінченка не зафіксовано) і не від імені Лот (словотвірна модель –ОВ-АЧ невластива відіменним утворенням), а від іменника лут – “Лыко” (Грінч., т.2, 383): лутовий – “Лыковый” – Грінч., там само. Написання О на місці питомого У могло бути помилкою писаря або наслідком його уявлення про “правильне” написання слів, у яких відбувається огублення [o] > [y];

- **якісний прикметник**, якщо реалії, названі означуваним словом (істота або неістота) і твірною основою прикметника, зіставляються за ознакою подібності. Таке переносне метафоричне значення цілком імовірне і в наведених вище прикладах.

Суфіксація основи з **особовим** значенням “тварина” також призводить до формування усіх трьох типів прикметників:

- **присвійні прикметники** формуються у сполученні з іменниками, які називають частину або рису, невід’ємно притаманну істоті, названій твірною основою, пор.: волове око;
- **відносні прикметники** – це результат відношення суміжності між істотою, названою твірною основою прикметника, і реалією-означуваним словом (істотою або неістотою), пор. воловий пастух. Саме таке значення, на нашу думку, сформувалося у прикметниковій основі волов-, яка подальшому творенні іменника зазнала відповідної суфіксації: *Андрей Воло(в)икъ* (III, 212); *ма(т) его родна(я) Е(в)фими(я) Воло(в)ик-о(в)а* (III, 213); *Тимофей Воло(в)икъ* (III, 114)
- **якісні прикметники** формуються внаслідок відношення подібності між реаліями, названими означуваним словом і твірною основою прикметника.

Прикметники, утворені від основ із значенням “людина” (як власних, так і загальних назв), традиційно вважається присвійними. Очевидно, в цьому виявилася особливість людської психології – вважати своїм усе навколо: і притаманні реалії або риси (напр., Іванові руки, батькова доброта), і суміжні реалії, створені людиною (батькова хата) або Богом (Іванове теля). Семантику присвійності відіменний прикметник зберігає навіть у фразеологізмах, де метафоризується (тобто вступає у відношення подібності) загальне значення словосполучення, пор. Ахілесова п’ята, Дамоклів меч тощо.

У матеріалах Генерального опису зафіксовано два відтопонімних прізвиська, оформлених як іменники за допомогою суфікса –ЕЦЬ. У складі кожного з них є суфікс –ОВ-, однак функції в обох іменуваннях він виконує різні.

В іменуванні *Федо(р) Ошитковець (III, 163) уроженець села Ошитокь* суфікс –ОВ- функціонує як типовий інтерфікс, тобто є практично асемантичним і використаний для утворення відтопонімного апелятива, легкого з точки зору артикуляції і сприйняття.

Прізвисько у складі іменування *Кондрать Рожовець (IV, 59) уроженець Воскресенській* утворене від топоніма Рожовь. На користь такої версії свідчить, по-перше, наявність н.п. Рожів у Київській області [3, с. 557], по-друге, досить часта невідповідність між значенням відтопонімного прізвиська і додатковими відомостями про особу. Фіналь –ОВ є суфіксом. Оскільки іменника чоловічого роду (типової твірної основи для суфікса –ОВ) з основою рож- нема, можна припустити, що назва населеного пункту утворилася від іменника рогь, який міг бути апелятивом або усіченим двоосновним ім'ям [3, с. 557]. У такому випадку І палаталізацію Г//Ж обумовив суфікс –ЕВ, у складі якого є голосний переднього ряду. Про реальність суфіксації за допомогою форманта –ЕВ свідчить сучасне російське написання назви цього населеного пункту: Рожев [2]. Написання суфікса з літерою О свідчить про депалаталізацію звука [ж], під впливом якої змінилася артикуляція голосного і відбувся перехід [e] > [o]. Таким чином, суфікс –ОВ у даному випадку вживається на місці первинного суфікса –ЕВ-.

У матеріалах Генерального опису зафіксовано іменування, утворені за допомогою аломорфів суфікса –ОВ, які сформувалися внаслідок переходу [o] > [y] > [i] в сильній позиції перед наступним зредукованим голосним:

-УВ: *Онисимъ Т(у)р(у)(в)щикъ (III, 175);*

-ИВ: *Татіяна Чарив-ска(я) (III, 41).*

Всі наведені вище суфікси додавалися до твірних основ одночасно з флексією, яка виражала належність похідного слова до розряду прикметників і відповідні семантико-граматичні характеристики. Флективний спосіб словотворення у цих випадках реалізувався за третьою з моделей, проаналізованих нами у розділі 3.3 (флексія одночасно з суфіксацією).

Морфеми, додані до **прикметникової** основи без зміни її морфологічного статусу, мають модифікаційне словотворче значення “посилення ознаки, вираженої основою”. Таку функцію, зокрема, виконує суфікс –ЕЙШ-, за допомогою якого утворено найвищий ступінь порівняння прикметника: *(У)ласу Че(с)нйшому (II, 12); Ма(кс)имъ Чес(т)нйш-енко (IV, 16); Тимо(ш) Честнйший (II, 46)* (всього близько 11 іменувань з цією основою). Флективний спосіб словотворення тут не використовується, оскільки похідне слово зберігає закінчення базового.

У матеріалах Генерального опису зафіксовано близько 15 діеприкметників.

Діеприкметники недоконаного виду утворено суфіксальним способом від дієслівних основ, у складі яких є суфікси –ОВ- і –А-, за допомогою суфікса –Н :

Васи(л) Малований (III, 60) (< малова-ти – можливо, “малювати”); *Зннові(я) Л(ю)бо(в)ана(я)* (III, 102) (< любова-ти).

Деякі дієприкметники недоконаного виду збігаються з іменниками на –АН-. З мовної точки зору цілком імовірно відношення похідності між ними: *Василий Думан-скій* (III, 198); *Варвара Качан-о(в)на* (IV, 68); *Натали(я) Ломан-ова* (III, 155); *Ирина Р(у)бан-е(в)ска* (III, 131).

Частина дієприкметників мають префікси. Способами їхнього творення може бути префіксація (від дієприкметника) або суфіксація (від дієслова, в якому префіксація відбулася на попередньому словотвірному такті): *Мария Остил-иха* (III, 184); *Іванъ Скидан-енко* (IV, 72) *Степанъ Скидан-енко* (IV, 97); *Яко(в)ъ Скидан-енко* (IV, 52); *И(в)анъ Не(в)ѣдомъ* (III, 96); *(Я)ко(в)ъ Непокритій* (IV, 197).

Для творення прізвиць використовуються такі способи: лексико-семантичний, лексико-граматичний, флективний, суфіксальний, префіксальний, префіксально-флективний, префіксально-суфіксальний, складання, зрощення.

Найбільш широко у системі словотворення прізвиць представлено суфіксальний спосіб. Кількість суфіксів (разом з варіантами), використаних для творення прізвиць, перевищує 100. Деякі суфікси мають позиційні та комбінаторні варіанти, а також на їхній основі утворюються похідні суфікси за рахунок частини кореня або іншого суфікса.

ЛІТЕРАТУРА

1. Генеральный Опис Лівобережної України 1765-1769рр. – ЦДІА України, ф.57, оп. 1, книги 149, 413, 414, 415, 419. У тексті статті посилання подаються за номером сторінки і номером книги. Номер сторінки наводиться арабською цифрою. Номер книги подається римською цифрою за такими відповідниками: I – кн. 419, II – кн. 413, III – кн. 414, IV – кн.415, V – кн. 419.
2. Киевская область. – Топографическая карта. – МО Украины, 1992.
3. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О.В.Годійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П.Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 592 с.
4. Словарь української мови. – Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – У Києві, 1909. – К.: Довіра – УНВЦ “Рідна мова”, 1997 (репринтне видання). – Кн. 2: тт. III – IV. – 564 с.
5. Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. – К.: Рад. школа, 1982. – С. 169–170.

В статті проаналізовані словообразовательные и семантико-стилистические особенности адъективных именованных, образованных суффиксальным способом, в официально-деловых документах XVIII столетия(на матеріалі Київської сотні Київського полка).

Ключевые слова: антропосистема, формант, суффикс, имя.

The article analyses word-forming and semantic-structural peculiarities of adjective suffix-formed names presented in the 1765-1769 General Census of Left-Bank Ukraine (based on materials of Kyiv sotnia of Kyiv regiment).

Keywords: anthroponomical system, formant, suffix, name.